

الله محمد

دانشگاه معارف اسلامی

رساله دکتری

گروه مدرسی معارف اسلامی
گرایش تاریخ و تمدن اسلامی

عنوان:

بررسی تاریخی و انتقادی مسئله تکفیر تا قرن پنجم هجری

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدرضا جباری

استان مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر حامد منتظری مقدم

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدهادی یوسفی غروی

نگارش:

حمید انصاریان

۱۳۹۴

کلیه حقوق این پایان‌نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه‌برداری، ترجمه، اقتباس و...
برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

تقدیم و تقدیر

تقدیم به سلسه جلیله انبیای الهی از آدم ابوالبشر تا سید الانبیاء و المرسلین محمد بن عبدالله (ص) و تقدیم به معصومین (ع) از اب الائمه امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب و ام الائمه حضرت فاطمه زهرا (س) تا خاتم الاوصیاء حضرت حجه ابن الحسن العسکری عجل الله تعالی فرجه الشریف، و تقدیم به همه زعماء و علماء شیعه از محمد بن یعقوب کلینی تا روح الله الموسوی الخمینی قدس سره الشریف بنیانگذار نظام مقدس جمهوری اسلامی و خلف صالح او مقام معظم رهبری حضرت آیه الله العظمی امام خامنه ای مدظله العالی و تقدیم به همه شهداء از سیدالشهداء تا شهدای انقلاب و دفاع مقدس و شهداء هسته ای و شهدای غواص که این روزها ذکرشان همه جا هست و تقدیم به همه اساتیدم از اولین معلم تا آخرین آنها در دوره دکتری تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه معارف اسلامی قم و تقدیم به والدین زحمتکش و عزیزتر از جانم که هر چه دارم از برکت وجود آنها و دعای خیر آنها ست و تقدیم به همسر عزیز و فداکار و صبورم که در طول زندگی مشترک و دوران تحصیل در حوزه و دانشگاه در کنارم بوده و زحمات و کاستیها را تحمل کرده و در همه توفیقاتم شریک زندگی ام بوده است و تقدیم به چهار فرزند عزیزم محمد صادق و محمد باقر و فاطمه و فائزه که ثمره زندگی ام هستند و امید است در تمام مراحل زندگی شان سالم، موفق و عاقبت به خیر باشند و با تقدیر و تشکر از رئیس و معاونین محترم دانشگاه معارف اسلامی و مدیر گروه تاریخ و تمدن اسلامی جناب آقای دکتر دانش کیا و کارشناسان گروه تشکر ویژه از استاد راهنمایم حضرت حجه الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمدرضا جباری که محبت فرمودند و استادان مشاورم حضرت حجه الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر حامد منتظری مقدم که بادقت پایان نامه را مطالعه و تذکرات بسیار مفیدی دادند و حضرت حجه الاسلام والمسلمین دکتر یوسفی غروی که با یادآوری نکات ارزشمند زحمت کشیدند.

چکیده

یکی از موضوعات مهم امروز جهان اسلام مسئله تکفیر است که تبدیل به گفتمان گروههای سلفی و تکفیری شده و بهانه‌ای برای قتل و کشتار بی‌رحمانه مسلمین بویژه شیعیان گردیده است، ادعای اصلی آنها اقتدای به سلف صالح است و این رساله در صدد پاسخگویی به این سئوالات است که مسئله تکفیر در میان شیعه و غیر شیعه در چهار قرن نخست تاریخ اسلام چه وضعیتی داشته و عوامل شکل‌گیری و تطورات آن چگونه بوده و آثار و پیامدهای آن چه بوده است، این پژوهش با روش تاریخی و تحلیلی در صدد بررسی این موضوع در چهار قرن اولیه تاریخ اسلام با هدف ابطال ادعای اصلی جریان تکفیری و شناساندن ماهیت واقعی آن به جهان اسلام برآمده، و در قالب پنج فصل مطالب خود را بیان نموده و دستاوردهایی داشته است که برخی از آنها عبارتند از:

۱- تکفیر مسلمین مورد تأیید پیامبر(ص) و اصحاب ایشان نبوده، و طبق نظر قرآن، پیامبر(ص) از آن نهی کرده و در مقابل آن موضع مخالف داشته است.

۲- سیره امامان معصوم شیعه همان سیره رسول خدا(ص) بوده و امام علی(ع) در مقابل تکفیریهایی عصر خود ایستاد و آنها را از میان برداشت.

۳- اصولاً تکفیر مسلمین در غیر امامیه اثنی عشریه شکل گرفت و به دلیل انحرافات اعتقادی و فکری و فرهنگی توسعه یافت و تطوراتی را در آن دوره پشت سر گذاشت.

۴- مهمترین کسانی که دست به تکفیر مسلمین و قتل و کشتار بی‌رحمانه آنان در آن دوره زدند عبارت بودند از:

خوارج بویژه فرقه ازارقه که افراطی‌ترین گروه خوارج بودند، حاکمان بنی‌امیه بویژه معاویه بن ابی سفیان و یزید و عبدالملک مروان و حنابله بویژه احمد بن حنبل و بر بهاری و اسماعیلیه بویژه قرامطه.

۵- گروههای سلفی و تکفیری امروز به ازارقه و حاکمان بنی‌امیه و حنابله افراطی و قرامطه افراطی اقتدا می‌کنند و سلف اینها این گروهها هستند نه سلف صالح یعنی پیامبر اکرم اسلام و ائمه معصومین و پیروان آنها.

۶- توجه به عوامل و زمینه‌های تکفیر در صدر اسلام و آثار و پیامدهای خطرناک آن می‌تواند مایه عبرت برای صاحبان عقل باشد و از این مسئله خطرناک جلوگیری کند.

کلید واژه ها

اسلام، ایمان، کفر، تکفیر، ارتداد، تاریخ صدر اسلام، بدعت، سلفی‌ها.

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار.....
۴	۱. فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۵	۱-۱- کلیات.....
۵	۱-۱-۱- بیان مسئله.....
۵	۱-۱-۲- سؤال اصلی تحقیق.....
۶	۱-۱-۳- سئوالات فرعی.....
۶	۱-۱-۴- فرضیه ها.....
۶	۱-۱-۵- اهداف تحقیق.....
۶	۱-۱-۶- روش کار.....
۷	۱-۱-۷- ساختار تحقیق.....
۷	۱-۱-۸- پیشینه تحقیق.....
۹	۱-۱-۹- سنخ‌شناسی منابع.....
۹	۱-۱-۹-۱- منابع لغوی.....
۹	۱-۱-۹-۲- منابع تفسیری.....
۱۰	۱-۱-۹-۳- منابع تاریخی.....
۱۰	۱-۱-۹-۴- منابع حدیثی و روایی.....
۱۰	۱-۱-۹-۵- منابع فرقه‌شناسی.....
۱۰	۱-۱-۹-۶- منابع فقهی.....
۱۰	۱-۱-۹-۷- منابع معاصرین.....
۱۰	۲-۱- مفاهیم.....
۱۰	۱-۲-۱- اسلام.....
۱۰	۱-۲-۱-۱- معنای لغوی اسلام.....
۱۱	۱-۲-۱-۲- معنای اصطلاحی اسلام.....
۱۳	۲-۲-۱- ایمان.....
۱۳	۱-۲-۲-۱- معنای لغوی ایمان.....
۱۴	۲-۲-۲-۱- معنای اصطلاحی ایمان.....

- ۱۸-۳-۲-۱ کفر..... ۱۸
- ۱۸-۳-۲-۱-۱ معنای لغوی کفر..... ۱۸
- ۱۹-۳-۲-۱ معنای اصطلاحی کفر..... ۱۹
- ۲۱-۳-۲-۱ متعلقات ایمان و کفر در قرآن..... ۲۱
- ۲۳-۳-۲-۱ سطوح کفر..... ۲۳
- ۲۴-۳-۲-۱ معانی کفر در قرآن..... ۲۴
- ۲۶-۳-۲-۱ معانی کفر در روایات..... ۲۶
- ۲۹-۳-۲-۱ انواع کافران..... ۲۹
- ۳۱-۳-۲-۱ تکفیر..... ۳۱
- ۳۱-۳-۲-۱-۱ معنای لغوی تکفیر..... ۳۱
- ۳۱-۳-۲-۱-۲ معنای اصطلاحی تکفیر..... ۳۱
- ۳۲-۳-۲-۱ تکفیر از دیدگاه قرآن..... ۳۲
- ۳۵-۳-۲-۱-۲ تکفیر از دیدگاه سنت پیامبر(ص)..... ۳۵
- ۳۸-۳-۲-۱-۳ انواع تکفیر..... ۳۸
- ۳۹-۳-۲-۱-۴ معیارهای کفر و تکفیر..... ۳۹
- ۴۴-۳-۲-۱ ارتداد..... ۴۴
- ۴۵-۳-۲-۱ بدعت..... ۴۵
- ۴۷-۳-۲-۱ فصل دوم: پیدایش و تطور تکفیر در شیعه امامیه..... ۴۷
- ۵۰-۳-۲-۱-۱ تکفیر از دیدگاه امام علی(ع)..... ۵۰
- ۵۵-۳-۲-۱-۲ امام حسن مجتبی(ع) و تکفیر..... ۵۵
- ۵۶-۳-۲-۱-۳ امام حسین(ع) و تکفیر..... ۵۶
- ۵۹-۳-۲-۱-۴ امام باقر(ع) و امام صادق(ع) و تکفیر..... ۵۹
- ۶۳-۳-۲-۱-۵ سیره امام صادق(ع) و مخالفان..... ۶۳
- ۶۵-۳-۲-۱-۶ دیگر ائمه شیعه و تکفیر..... ۶۵
- ۶۷-۳-۲-۱-۷ شیعیان امامیه و تکفیر..... ۶۷
- ۷۳-۳-۲-۱ فصل سوم: پیدایش و تطور تکفیر در غیر امامیه..... ۷۳
- ۷۴-۳-۲-۱-۱ چگونگی پیدایش تکفیر..... ۷۴
- ۷۶-۳-۲-۱-۲ تطور تکفیر در دوره خلافت ابوبکر..... ۷۶

- ۳-۳- تطور تکفیر در دوره خلافت عثمان ۷۸
- ۳-۳-۱- تکفیر عثمان توسط مخالفان او ۷۹
- ۳-۳-۲- عثمان و تکفیر مخالفین سیاسی ۸۰
- ۳-۴- تطور تکفیر در دوره خلافت امیر المؤمنین (ع) ۸۱
- ۳-۵- خوارج و مسئله تکفیر ۸۵
- ۳-۵-۱- پیدایش ازارقه (خوارج افراطی) ۸۵
- ۳-۵-۲- پیدایش صفریه، تعدیل در مسئله تکفیر ۸۷
- ۳-۵-۳- پیدایش نجدیه، تعدیل در مسئله تکفیر ۸۸
- ۳-۵-۴- پیدایش اباضیه، تعدیل در مسئله تکفیر ۸۹
- ۳-۶- مرجئه و مسئله تکفیر ۹۰
- ۳-۷- امویان و تکفیر ۹۲
- ۳-۷-۱- تکفیر مخالفان سیاسی در دوره معاویه ۹۲
- ۳-۷-۱-۱- تکفیر و قتل حجر بن عدی ۹۵
- ۳-۷-۱-۲- زیاد بن ابیه و کشتار شیعیان ۹۶
- ۳-۷-۲- تکفیر مخالفان سیاسی در دوره یزید بن معاویه و دیگران ۹۶
- ۳-۸- عباسیان و تکفیر ۱۰۲
- ۳-۹- معتزله و تکفیر ۱۰۵
- ۳-۱۰- اهل حدیث و تکفیر ۱۰۷
- ۳-۱۱- اشاعره و تکفیر ۱۱۱
- ۳-۱۲- اهل رای و تکفیر ۱۱۳
- ۳-۱۳- کیسانیه و تکفیر ۱۱۶
- ۳-۱۴- جارودیه و تکفیر ۱۱۷
- ۳-۱۵- قرامطه و تکفیر ۱۱۹
۴. فصل چهارم: زمینه‌ها و عوامل پیدایش تکفیر مسلمین ۱۲۲
- ۴-۱- عوامل درونی و روان شناختی ۱۲۳
- ۴-۱-۱- جهل و جمود فکری ۱۲۳
- ۴-۱-۲- جهل به مرز ایمان و کفر ۱۲۳
- ۴-۱-۳- تعصب جاهلی ۱۲۴

- ۱۲۶..... ۴-۱-۴- سوءظن و بدگمانی به دیگران
- ۱۲۶..... ۴-۱-۵- عجب و خود بزرگ بینی
- ۱۲۷..... ۴-۱-۶- عیب جویی
- ۱۲۸..... ۴-۱-۷- دشمنی و عداوت
- ۱۲۸..... ۴-۲- عوامل اجتماعی یا جامعه شناختی
- ۱۲۸..... ۴-۲-۱- وجود افکار جاهلی
- ۱۳۰..... ۴-۲-۲- محور قرار دادن اشخاص
- ۱۳۱..... ۴-۲-۳- عدم شناخت حقائق تاریخی
- ۱۳۲..... ۴-۲-۴- اختلافات اجتماعی
- ۱۳۳..... ۴-۲-۴-۱- اختلاف در خلافت و امامت
- ۱۳۵..... ۴-۲-۴-۲- اختلاف در پذیرش و عدم پذیرش حکمیت
- ۱۳۷..... ۴-۳- عوامل روان شناختی اجتماعی
- ۱۳۷..... ۴-۳-۱- تقلید کورکورانه
- ۱۳۷..... ۴-۳-۲- مقام پرستی و شهرت طلبی
- ۱۳۸..... ۴-۴- عوامل فرهنگی و مذهبی
- ۱۳۹..... ۴-۴-۱- قرآن بسندگی و فهم نادرست از قرآن
- ۱۴۰..... ۴-۴-۲- فهم ظاهری از دین
- ۱۴۱..... ۴-۴-۳- پیروی از متشابهات
- ۱۴۲..... ۴-۴-۴- پیشی گرفتن بر امام و رهبری جامعه
- ۱۴۳..... ۴-۴-۵- عقائد انحرافی
- ۱۴۶..... ۵. فصل پنجم: آثار و پیامدهای تکفیر
- ۱۴۷..... ۵-۱- آثار و پیامدهای روحی و روانی
- ۱۴۷..... ۵-۱-۱- قساوت قلب و آمادگی روانی برای قتل و کشتار
- ۱۴۷..... ۵-۱-۲- به خطر افتادن امنیت تکفیر کننده
- ۱۴۸..... ۵-۱-۳- بی سرپرستی همسر و فرزندان
- ۱۴۹..... ۵-۱-۴- از دست دادن دین و جهنمی شدن
- ۱۵۰..... ۵-۲- آثار و پیامدهای اجتماعی
- ۱۵۰..... ۵-۲-۱- کشته شدن انسانهای مسلمان در جامعه اسلامی

- ۱۵۱-۲-۲-۵- به اسارت در آمدن زنان و دختران.....
- ۱۵۱-۳-۲-۵- از بین رفتن امنیت اجتماعی.....
- ۱۵۲-۱-۳-۲-۵- آثار زیانبار فرهنگی.....
- ۱۵۲-۲-۳-۲-۵- آثار زیانبار اقتصادی.....
- ۱۵۲-۳-۳-۲-۵- آثار زیانبار حقوقی.....
- ۱۵۲-۴-۲-۵- قانون شکنی و هرج و مرج اجتماعی.....
- ۱۵۳-۳-۵- آثار و پیامدهای سیاسی تکفیر.....
- ۱۵۳-۱-۳-۵- از بین بردن وحدت جامعه و ایجاد اختلاف.....
- ۱۵۳-۱-۱-۳-۵- تضعیف حکومت اسلامی.....
- ۱۵۴-۲-۱-۳-۵- خدمت به دشمنان اسلام و مسلمین.....
- ۱۵۴-۳-۱-۳-۵- تحمیل هزینه‌های سنگین بر جامعه.....
- ۱۵۵-۴-۱-۳-۵- تجزیه سرزمین‌های اسلامی.....
- ۱۵۵-۵-۱-۳-۵- نابودی دولتهای اسلامی.....
- ۱۵۵-۴-۵- آثار و پیامدهای فرهنگی و مذهبی.....
- ۱۵۵-۱-۴-۵- فرقه سازی و فرقه گرایی.....
- ۱۵۶-۲-۴-۵- نسبت دادن عقائد نادرست به یکدیگر.....
- ۱۵۷-۳-۴-۵- ایجاد خفقان در فضای فکری و فرهنگی.....
- ۱۵۷-۴-۴-۵- ایجاد بحرانهای فکری و اعتقادی و رواج بی‌دینی.....
- ۱۵۸-۵-۴-۵- ایجاد بدعتها در مقابل سنت‌های اسلامی.....
- ۱۶۰-۶-۴-۵- متهم کردن اسلام به خشونت.....
- ۱۶۲- نتیجه‌گیری.....
- ۱۶۹- منابع.....
- ۱۷۵- نمایه.....

پیشگفتار

امیرالمؤمنین (ع) بعد از حادثه جنگ خوارج در سال ۳۸ هجری سخنانی ایراد کردند و از خوارج با عنوان فتنه یاد کرده و فرمودند: «من بودم که چشم فتنه را از حدقه درآوردم و جز من کسی جرات چنین کاری را نداشت»^۱ و در ادامه در همین خطبه فرمودند:

«به نظر من فتنه بنی امیه ترسناکترین فتنه‌ای است که بر شما وارد خواهد شد که فتنه‌ای کور و ظلمانی است، سلطه این فتنه همه جا را فرا خواهد گرفت و بلای آن دامنگیر نیکوکاران خواهد شد»^۲.

و در توصیف فتنه‌ها فرمودند: «فتنه‌ها آنگاه که روی آورند با حق شباهت دارند و چون پشت کنند حقیقت چنانکه هست نشان داده می‌شود، فتنه‌ها چون می‌آیند شناخته نمی‌شوند و چون می‌گذرند، شناخته می‌شوند، فتنه‌ها چون گردبادها می‌چرخند، از همه جا عبور می‌کنند، در بعضی از شهرها حادثه می‌آفرینند و از برخی شهرها می‌گذرند»^۳.

براین اساس می‌توان گفت امروز نیز جهان اسلام گرفتار یکی از خطرناکترین فتنه‌ها شده است و آن فتنه افراطیون و تکفیریها و داعشی‌ها است که به لحاظ اعتقادی صبغه سلفی جهادی دارند و برخی از اعتقادات تکفیری آنها عبارت است از:

۱- شیعیان و روافض مشرک و مرتد هستند و از اسلام خارج می‌باشند
 ۲- هر کس به مقام پیامبر (ص) یا اهل بیت یا به صحابه راشدین یا دیگر صحابه بدگویی کند کافر و مرتد است.

۳- سکولاریسم بر تمام اقسام و مذاهب آن مانند ملی گراها کمونیستها، بعثی‌ها، با اسلام در تناقض است و خارج کننده از اسلام است بنابراین هر کس که در فرآیند سیاسی آن مشارکت کند کافر و مرتد است زیرا در فرآیند سیاسی شرع الهی تغییر داده می‌شود و باعث مسلط شدن دشمنان خدا می‌گردد، صلیبیان، روافض و سایر مرتدین حزب جعفری در عراق و العلاوی مرتد و کافر هستند. و هر کس به اشغال گران کمک کند به هر نحوی مانند تهیه لباس و غذا و مداوا کردن، مهدورالدم است و خونش مباح است.

۴- اگر در کشورهای اسلامی قوانین کفر غلبه کرد به گونه‌ای که قوانین کفار اجرا شود و دستورهای اسلام رها گردد، این کشورها مناطق کفر شمرده می‌شوند و این به معنای تکفیر ساکنان آن کشور یا منطقه نیست و از آنجا که احکامی که امروزه غلبه دارد احکام طاغوت است به اعتقاد ما همه حکام و

۱. شریف رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، خطبه ۹۳ ص ۱۶۷.

۲. همان

۳. همان ص ۱۷۵

ارتش‌های آن کشورها کافر و مرتد هستند و جنگ با آنها از جنگ با اشغالگران صلیبی واجب‌تر است لذا با هر نیرویی که با دولت اسلامی عراق و شام مبارزه می‌کند، می‌جنگیم اگرچه خود را عربی یا اسلامی بنامد.

۵- طوایف اهل کتاب برای دولت اسلامی عراق و شام اهل حرب شمرده می‌شوند و هیچگونه امانی ندارند و هرکس دیگران را به غیراسلام دعوت کند یا در دین ما اشکال کند یا شمشیر علیه ما بکشد محارب شمرده می‌شود.^۱

منبع استنادات و برداشتهای داعش و گروههای سلفی جهادی و تکفیری، قرآن، سنت و فهم سلف صالح در سه قرن اول هجری است.^۲

بنابراین اینها به تکفیر مسلمینی که با آنها مخالفت کنند بویژه شیعیان معتقد هستند و با همین مجوز قتل آنها را مجاز دانسته، دست به قتل و کشتار آنها می‌زنند و با توجه به ادعای این جریان افراطی و تکفیری یعنی اقتدا به فهم سلف صالح از کتاب و سنت پیامبر اسلام(ص)، در این رساله بر آن شدیم تا ضمن بررسی و بیان دیدگاه قرآن و سنت نبوی در مورد تکفیر مسلمین، پژوهش خود را بر این متمرکز کنیم که به لحاظ تاریخی مسئله تکفیر، چگونه پدید آمد و تطورات آن توسط گروهها و مذاهبی که به آن دامن زدند در پنج قرن اول تاریخ اسلام چه روندی را طی کرده است و آن سلف صالحی که این گروههای افراطی به آنها اقتدا می‌کنند چه گروهها و چه کسانی بوده‌اند؟ لذا این پژوهش در پنج فصل تقدیم خوانندگان محترم خواهد شد.

در فصل اول به مفهوم‌شناسی واژه‌های اسلام، ایمان، کفر، تکفیر، ارتداد و مرزبندی آنها خواهیم پرداخت و ضمن بررسی معانی کفر در قرآن و روایات اسلامی، تکفیر را از دیدگاه قرآن و سنت پیامبر(ص) تبیین خواهیم نمود.

در فصل دوم دیدگاه امامان شیعه اثنی عشری در مورد تکفیر مسلمین بررسی و بیان خواهد شد و به طور اجمال دیدگاه متکلمان و فقهای شیعه در آن مقطع تاریخی مورد توجه قرار خواهد گرفت. در فصل سوم، به، چگونگی تکوین تکفیر در تاریخ اسلام و سیرتحولات آن به لحاظ تاریخی پرداخته و فرق و مذاهبی که دست به تکفیر مسلمین زده‌اند را معرفی خواهیم نمود که در غیرامامیه اثنی عشری اتفاق افتاده است.

در فصل چهارم و پنجم با تحلیل حوادث تاریخی و اندیشه‌های گروههای تکفیری آن عصر به زمینه‌ها و عوامل پیدایش تکفیر و آثار و پیامدهای ناگوار آن اشاره خواهد شد.

۱. مجموعه مقالات کنگره جهانی جریانهای افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام، ج ۸ ص ۱۰۳

۲. همان ص ۱۰۵

لازم به ذکر است روش ما تاریخی و تحلیلی است و اگر بحثهای کلامی و فقهی را مطرح می‌کنیم برای این است که مسئله تکفیر یک بحث کلامی و فقهی است و متکلمان و فقهای مذاهب و فرق مختلف آنرا مطرح کرده‌اند.

و در بخش بررسی تکفیر از دیدگاه قرآن و بررسی معانی کفر در قرآن و استناد به آیات از ترجمه حضرت آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی و استاد ابوالفضل بهرامپور استفاده شده است.

۱. فصل اول:
کلیات و مفاهیم

۱-۱-۱ کلیات**۱-۱-۱-۱ بیان مسئله**

امروز جهان اسلام یکی از مهمترین و حساس‌ترین مقاطع تاریخ خود را می‌گذراند از یک سو رشد و گسترش بیداری اسلامی را در سراسر جهان اسلام شاهد هستیم و از سوی دیگر دشمنان اسلام احساس خطر کرده‌اند و برای مبارزه با این آئین حیات بخش و امیدآفرین با تمام توان و امکانات به میدان آمده‌اند و به خوبی دریافته‌اند که اگر آموزه‌های اصیل و روح بخش اسلامی در میان مسلمین فراگیر شود جایی برای عناصر وابسته آنها و سلطه آنها بر کشورهای اسلامی باقی نمی‌ماند و دین مبین اسلام کم‌کم جهان را فتح خواهد کرد.

اما جریانی که امروز در خدمت اهداف دشمنان اسلام حرکت می‌کند و ضربات جبران ناپذیری بر پیکر جامعه اسلامی و بیداری اسلامی وارد می‌کند، فتنه تکفیر است این جریان سلفی جهادی با استناد به کتاب و سنت آنها بر اساس فهم سلف صالح در صدد احیاء خلافت اسلامی با عنوان دولت اسلامی عراق و شام است و دست به تکفیر گسترده مسلمین بویژه شیعیان زده و به این بهانه خون هزاران مسلمان را به زمین می‌ریزد و با عنوان جهاد بدترین نوع قساوتها و خشونتها را علیه مخالفان اعتقادی و سیاسی خود به کار می‌برد و عکس و فیلم آنها برای همه مردم دنیا پخش می‌کند تا رعب و وحشت کشورهای اسلامی را فرا گرفته، خود را تسلیم داعش کنند، مشاهده این وضعیت ما را برآن داشت که از خود بپرسیم این جریان از کجا آمده است، قطعاً تکفیر در تاریخ اسلام بدون پیشینه نیست بویژه وقتی که این جریان ادعای اقتدا به فهم سلف صالح می‌کند، سؤال جدی‌تر می‌شود مگر در دوره رسول خدا(ص) و اهل بیت و اصحاب و تابعین تکفیر مسلمین وجود داشته است که این جریان به بهانه‌های واهی مسلمانان را تکفیر می‌کند و خون آنها را بر زمین می‌ریزد؟ و بی‌رحمی و خشونت‌طلبی را به اوج خود رسانده است؟ تا پاسخ این سؤال روشن نشود ماهیت واقعی این جریان برای مسلمین آشکار نخواهد شد لذا برآن شدیم تا مسئله تکفیر را در چهار قرن اول تاریخ اسلام، دوره‌ای که آنها می‌گویند به فهم سلف صالح در آن دوره اقتدا می‌کنند، را بررسی کنیم و دیدگاه قرآن و سنت پیامبر(ص) و ائمه شیعه و اصحاب را بیان کرده و مصادیق تاریخی تکفیر را توصیف و تحلیل نموده عوامل پیدایش و آثار و پیامدهای آنها را روشن نمائیم.

۱-۱-۲ سؤال اصلی تحقیق

پیدایش مسئله تکفیر و تطورات آن در چهار قرن نخست تاریخ اسلام چگونه بوده و چه نقدی بر آن وارد است؟

۱-۱-۳- سؤالات فرعی

سؤالات فرعی این تحقیق عبارتند از:

- ۱- وضعیت مسئله تکفیر در شیعه امامیه تا قرن پنجم چگونه بوده است؟
- ۲- وضعیت مسئله تکفیر در غیر امامیه تا قرن پنجم چگونه بوده است؟
- ۳- زمینه‌ها و عوامل پیدایش مسئله تکفیر تا قرن پنجم چه بوده است؟
- ۴- پیامدها و آثار مسئله تکفیر تا قرن پنجم چه بوده است؟

۱-۱-۴- فرضیه‌ها

- ۱- در چهار قرن اول تاریخ اسلام در سیره رسول خدا و امامان شیعه و فقها و متکلمین امامیه و شیعیان نمی‌توان نمونه‌هایی قابل اعتنا از تکفیر مسلمین نشان داد.
- ۲- شواهد تاریخی روشنی از وجود مسئله تکفیر مسلمین در میان برخی از غیر امامیه در چهار قرن اول هجری وجود دارد.
- ۳- عوامل و زمینه‌های عمده پیدایش تکفیر و گسترش آن، جهل و نادانی و جمود و ظاهرگرایی و تعطیلی عقل و تفرقه و اختلافات مذهبی و فرقه‌ای و انگیزه‌های سیاسی و رسوبات فکری و فرهنگی غلط و انحراف از صراط مستقیم به سمت افراط‌گرایی بوده است.
- ۴- تکفیر مسلمین نه تنها هیچ اثر مثبتی نداشته است بلکه آثار و پیامدهای جبران ناپذیری در حوزه فردی و اجتماعی و سیاسی و فرهنگی در پی داشته است.

۱-۱-۵- اهداف تحقیق

اهداف علمی و کاربردی این تحقیق عبارتند از:

- ۱- تبیین پیشینه تاریخی مسئله تکفیر در چهار قرن اول هجری.
- ۲- شناساندن افراد، گروه‌ها و فرقه‌های تکفیری صدر اسلام.
- ۳- تبیین آثار و پیامدهای منفی و زیانبار آن برای جامعه اسلامی.
- ۴- شناخت عوامل و زمینه‌های پیدایش تکفیر
- ۵- ابطال ادعا و تبیین انحراف بنیادین جریان تکفیری معاصر و لزوم تبری جستن مسلمانان از این جریان انحرافی.
- ۶- ارائه پاسخ به این پرسش جامعه که آیا سلف صالح، مسلمانان را تکفیر می‌کردند و خون آنها را می‌ریختند؟

۱-۱-۶- روش کار

این رساله از گونه رساله‌های تاریخی است که با روش توصیفی، تحلیلی و روش تبیینی به بررسی سیر تاریخی تکفیر و نیز ریشه‌یابی عوامل آن می‌پردازد و به لحاظ هدف از تحقیقات بنیادی و کاربردی است.

ابزار گردآوری اطلاعات، فیش برداری از منابعی است که به این موضوع پرداخته‌اند و منابع آن اعم از کتابها و نرم افزارهای فقهی و تفسیری و تاریخی خواهد بود.

۱-۱-۷- ساختار تحقیق

این رساله در یک مقدمه و پنج فصل و نتیجه‌گیری سازماندهی شده است که فصل اول آن کلیات و مفاهیم را بررسی می‌کند فصل دوم پیدایش و تطور تکفیر در شیعه امامیه بررسی خواهد شد فصل سوم پیدایش و تطور تکفیر در غیر امامیه بررسی مفصل خواهد شد فصل چهارم زمینه‌ها و عوامل پیدایش تکفیر و در فصل پنجم آثار و پیامدهای مختلف تکفیر بررسی خواهد گردید.

۱-۱-۸- پیشینه تحقیق

جریان سلفی جهادی در عصر کنونی بویژه در سالهای اخیر توجه بسیاری از محققین و صاحب نظران جهان اسلام را به خود جلب نموده و باعث خلق آثار زیادی پیرامون وهابیت و جریانهای سلفی، تکفیری گردیده است و برخی از بزرگان معاصر شیعه اقدام به برگزاری کنگره جهانی جریانهای افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام کردند و در شهریورماه ۱۳۹۳ این کنگره با حضور دهها نفر از دانشمندان جهان اسلام برگزار شد و مجموعه مقالات این کنگره در هشت جلد کتاب به چاپ رسید و تمامی آثاری که در مورد تکفیر نوشته شده بود در کتابی تحت عنوان «کتاب‌شناسی تکفیر» توسط ابوذر نصر اصفهانی منتشر شد.

آثاری که در موضوع تکفیر مسلمین چاپ و منتشر شده است تا سال ۱۳۹۳، بیش از پانصد کتاب و مقاله و پایان نامه است که غیر از تعداد معدودی که توسط حامیان گفتمان و هواداران وهابیت و جریانات تکفیری نگاشته شده است عمدتاً به زبان عربی و توسط حامیان گفتمان تقریب و مدافعان وحدت امت اسلامی و برای مقابله فکری و فرهنگی و علمی با گفتمان تکفیر نوشته و چاپ و منتشر شده است.

از میان آثار عربی که به صورت جزئی و گذرا مطالبی را درباره موضوع رساله ما آورده‌اند می‌توان به آثار زیر اشاره نمود:

۱- کتاب، التکفیر فی میزان القرآن والسنة، نوشته محمد سعدی که در سال ۱۴۱۰ قمری در قاهره به چاپ رسیده است در این کتاب تکفیر از منظر قرآن و سنت، نقد و بررسی شده است نویسنده با ذکر آیات قرآنی و روایات حضرت رسول(ص) ثابت کرده است که این پدیده خلاف اصول اسلامی است.

۲- کتاب، التکفیر و ضوابطه، نوشته ابراهیم بن عامر که در سال ۱۴۱۳ قمری در کویت به چاپ رسیده است. این کتاب در رد تکفیر سیاسی است ولی صبغه کلامی دارد و بحثهای مربوط به کفر را

به طور مستوفی آورده و ضوابط تکفیر از دیدگاه مذاهب اسلامی را بحث کرده و شرایط تکفیر معین را برشمرده و کسانی که حق اظهار نظر در این حوزه را دارند را معرفی می‌کند.

۳- کتاب ضوابط التکفیر عنداهل السنه و الجماعة نوشته سعدالدین بن محمد الکبکی که در سال ۱۳۹۷ قمری در لبنان به چاپ رسیده است، نویسنده در این کتاب به اسباب و علل تکفیر و آثار و نتایج آن در جامعه اسلامی می‌پردازد.

۴- کتاب، قضیه التکفیر فی الفکر الاسلامی نوشته محمد سید احمد المسیر که در سال ۱۴۱۶ قمری در مصر به چاپ رسیده است نویسنده دیدگاه خوارج در مورد تکفیر را مفصل بررسی کرده است و به لحاظ فقهی حکم کبیره را با توجه به آیات و روایات به تفصیل بررسی کرده است.

۵- پایان نامه دکتری، الاشاعره وموقفهم من التکفیر نوشته سعید عمر سعید احمد البرز نجی که در سال ۲۰۱۰ میلادی در عراق به چاپ رسیده است بررسی دیدگاه اشاعره در مورد تکفیر موضوع این رساله است، نویسنده سیر تکفیر را در این فرقه کلامی بررسی و تحلیل کرده است.

۶- مقاله، الجذور التاريخيه للتکفیر المعتزله نمودجا، نوشته فتحی یوسف الشواوره که در سال ۱۴۳۲ در مجله، جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه، به چاپ رسیده است در این مقاله دیدگاه معتزله در مورد تکفیر بررسی شده است و اتهاماتی که نسبت به خلفا و صحابه و برخی از علماء اهل سنت در قرن دوم و سوم هجری وارد کرده‌اند را مطرح می‌کند.

۷- مقاله، تکفیر المسلمین و آثار الامنیة المرتبة علیه نوشته عبدالله بن مطلق که در مجله جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه چاپ شده است در این مقاله خطرات و آثار امنیتی تکفیر بررسی شده است.

و از میان آثاری که به زبان فارسی نوشته یا ترجمه شده‌اند می‌توان به آثار زیر اشاره نمود:

۸- کتاب، اسلام و خشونت نگاهی نو به پدیده تکفیر نوشته حسین احمد الخشن ترجمه موسی دانش که در سال ۱۳۹۰ در مشهد چاپ شده است، ایشان در این کتاب اصول و معیارهای تکفیر را بیان کرده و برخی ویژگی‌های تکفیری‌ها را برمی‌شمارد و به اشکال تکفیر می‌پردازد و گفتمان تکفیر را مفصل مورد تحلیل قرار می‌دهد و دیدگاه اسلام را در مورد خشونت‌گرایی و رفتار خشونت‌آمیز توضیح می‌دهد و جلوه‌های دین رحمت را به نمایش می‌گذارد.

۹- کتاب، بازخوانی تکفیر و تکفیرگرایی در بین مسلمین نوشته علی اکبر نیک زاد تهرانی که در سال ۱۳۸۹ در قم به چاپ رسیده است و پالتویی است، این کتاب به نحو اجمال پیشینه تاریخی تکفیر مسلمین را آورده است و آئین وهابیت را آئین تکفیرگرایی در بین مسلمین معرفی کرده است.

۱۰- مقاله، ابعاد سیاسی و ایدئولوژیک گفتمان تکفیر، نوشته معمر آسن، ترجمه محمد مرادی که در

سال ۱۳۹۲ در مجله سراج منیر به چاپ رسیده است، این مقاله به درگیریهای سیاسی تاریخ صدر اسلام می‌پردازد و دیدگاه خوارج را به عنوان دیدگاه افراطی و تکفیری معرفی می‌کند و در مقابل آن دیدگاه مرجئه را به عنوان دیدگاه تفریطی مطرح می‌کند و هر دو را ناصحیح می‌شمارد.

۱۱- مقاله، ریشه‌های پدیده تکفیر در گذر تاریخ نوشته جعفر سبحانی که در سال ۱۳۹۲ در مجله کلام اسلامی به چاپ رسیده است ایشان ریشه تکفیر را به عهد رسول خدا(ص) می‌رساند و اوج آنرا در خوارج معرفی می‌کند سیره پیامبر را در این باره بررسی می‌کند و به تکفیریهای معاصر می‌پردازد.

اما نکته قابل توجه این است که اکثریت قریب به اتفاق این آثار بویژه مقالات کنگره جهانی جریانهای افراطی و تکفیری ناظر به جریان وهابیت و جریانات سلفی و تکفیری معاصر در کشورهای مختلف اسلامی است و به صورت جزئی و گذرا به ریشه‌های تاریخی تکفیر مانند خوارج پرداخته‌اند و به نظر می‌رسد با وجود این کارها جای یک تحقیق و پژوهش تاریخی که مسئله تکفیر را به طور خاص در چهارقرن اول تاریخ اسلام بررسی کند خالی است و چون ادعای تکفیری‌های امروز اقتدا به فهم سلف صالح در سه یا چهار قرن اول تاریخ اسلام است، لذا این پژوهش سعی می‌کند چگونگی پیدایش و تطورات تکفیرمسلمین را در آن دوره خاص با نگاه تاریخی و انتقادی بررسی کرده، ماهیت این جریانات افراطی و تکفیری را به خوبی روشن نماید.

۱-۱-۹- سنخ‌شناسی منابع

از آنجا که موضوع رساله، بررسی تاریخی، انتقادی مسئله تکفیر در چهار قرن اول هجری است و مسئله تکفیر ابعاد مختلف کلامی و فقهی و تاریخی و سیاسی دارد، نیازمند منابع متعددی بودیم که بسته به نوع استفاده‌ای که از آنها شده است، می‌توان این تقسیم‌بندی را ارائه کرد.

۱-۱-۹-۱- منابع لغوی

در بخش مفاهیم کلیدی موضوع مانند اسلام و ایمان و کفر و تکفیر و ارتداد و نشان دادن ارتباط معنای لغوی با معنای اصطلاحی نیازمند مراجعه به کتب لغوی معتبر بودیم که منابع مورد استفاده در این بخش عبارتند از: تهذیب اللغة ازهری، صحاح اللغة جوهری، معجم مقاییس اللغة ابن فارس و مفردات راغب اصفهانی و قاموس المحيط فیروزآبادی.

۱-۱-۹-۲- منابع تفسیری

در بخش بررسی تکفیر از دیدگاه قرآن کریم و معانی کفر در قرآن و امثال آن علاوه بر قرآن، به تفاسیر قرآن نیازمند بودیم تا به صورت روشن دیدگاه قرآن را دریافت کنیم که از تفاسیر شیعه مانند تفسیر المیزان از محمد حسین طباطبایی و از تفاسیر اهل سنت مانند الدر المنثور جلال الدین سیوطی مورد استفاده قرار گرفت.

۱-۱-۹-۳- منابع تاریخی

چون موضوع رساله بررسی تاریخی، انتقادی در مسئله تکفیر در چهار قرن اول هجری بود عمده منابع مورد نیاز ما تاریخی بود که از منابع اصلی شیعه و اهل سنت در این بخش مانند وقعه صفین از نصر بن مزاحم، طبقات الکبری از ابن سعد، الغارات از ثقفی، انساب الاشراف از بلاذری، تاریخ یعقوبی، تاریخ طبری، و مروج الذهب از مسعودی والجمل از شیخ مفیدو تاریخ الاسلام ذهبی بهره بردیم.

۱-۱-۹-۴- منابع حدیثی و روایی

در بخش بررسی دیدگاه امامان شیعه در مورد مسئله تکفیر به منابع معتبر حدیثی و روایی شیعه مانند نهج البلاغه و شروح آن و اصول کافی از محمدبن یعقوب کلینی و در بخش بررسی دیدگاههای اهل سنت به منابع معتبر حدیثی نزد اهل سنت مانند صحیح بخاری و صحیح مسلم مراجعه نمودیم.

۱-۱-۹-۵- منابع فرقه شناسی

در بخش بررسی دیدگاههای فرق مختلف اسلامی اعم از شیعه و سنی به منابع فرقه شناسی و کتب ملل و نحل مراجعه گردید مانند فرق الشیعه نوبختی و الفرق بین الفرق بغدادی و ملل و نحل شهرستانی.

۱-۱-۹-۶- منابع فقهی

برای به دست آوردن دیدگاههای فقهی مربوط به تکفیر و نظرات فقهاء شیعه و اهل سنت به منابع فقهی فریقین مانند مستمسک العروة الوثقی از سید محسن حکیم والفقہ علی المذاهب الاربعه و کتاب الام شافعی مراجعه کردیم.

۱-۱-۹-۷- منابع معاصرین

برای روشن کردن ابعاد مسئله تکفیر و تحلیل آن و پیدا کردن علل و عوامل و ریشه های آن و همچنین آثار و عواقب و پیامدهای آن در این دوره از آثاری مانند مجموعه آثار مرتضی مطهری، آشنایی با فرق اسلامی از رضا برنجکار، غالیان از نعمت الله صفری فروشانی و امام صادق (ع) و مذاهب اهل سنت از اسد حیدر و الصحیح من سیرة النبی الاعظم (ص) از جعفر مرتضی عاملی و تاریخ خلفا از رسول جعفریان و تاریخ تشیع از احمد رضا خضری بهره برده ایم.

۱-۲- مفاهیم

۱-۲-۱- اسلام

۱-۲-۱-۱- معنای لغوی اسلام

راغب اصفهانی واژه اسلام را این گونه معنا می کند:

اسلام داخل شدن در سلامتی است و آن وقتی است که هر کدام از دو طرف دعوی از آزار و اذیت دیگری در امان و سلامت است یا اسلام از تسلیم است چون مسلم در برابر امر خداوند تسلیم است و ابن فارس معتقد است بیشترین استعمال واژه سلم به معنای صحت و عافیت است و اسلام نیز به